

УДК [94:355.48](369.1:37),,0451/0455”

Ярослав ЯНОВСЬКИЙ
ВІЙСЬКО АТТІЛИ Й АРМІЯ АЕЦІЯ В
ГУНО-РИМСЬКІЙ ВІЙНІ 451-455 рр.:
ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ (I)

У статті автор розглядає структурно-організаційні засади, озброєння та етнічний склад гунського війська, а також особливості гунської стратегії і тактики бою в руслі компаративного аналізу, спрямованого на виявлення спільних та відмінних рис, притаманних супротивнику Аттіли – армії Західної Римської імперії, на середину V ст. очолюваної Аецієм. Крім того, у статті висвітлюються характерні риси римського військового контингенту означеної епохи, стратегія і тактичні прийоми західноримської армії, її дислокація, чисельність та етносоціальний склад на початок Гуно-римської війни. Порівняння сил воюючих сторін ґрунтується на свідченнях тогочасних писемних джерел.

Ключові слова: Гунська держава, Західна Римська імперія, Аттіла, Аецій, Гуно-римська війна, гунське військо, західноримська армія.

Ярослав ЯНОВСКИЙ
ВОЙСКО АТТИЛЫ И АРМИЯ АЭЦИЯ В
ГУННО-РИМСКОЙ ВОЙНЕ 451-455 гг.:
СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ (I)

В статье автор рассматривает структурно-организационные основы, вооружение и этнический состав гуннского войска, а также особенности гуннской стратегии и тактики боя в русле компаративного анализа, направленного на выявление общих и отличительных черт, присущих противнику Аттилы – армии Западной Римской империи, на середину V в. возглавляемой Аэцием. Кроме того, в статье освещаются характерные черты римского военного контингента выделенной эпохи, стратегия и тактические приёмы западноримской армии, её дислокация, численность и этносоциальный состав к началу Гунно-римской войны. Сравнение сил воюющих сторон основывается на свидетельствах письменных источников того времени.

Ключевые слова: Гуннская держава, Западная Римская империя, Аттила, Аэций, Гунно-римская война, гуннское войско, западноримская армия.

Yaroslav YANOVSKYI

**ARMY ATILA AND ARMY AETIUS IN
GUNO-ROMAN WAR 451-455 YEARS:
COMPARATIVE ANALYSIS (I)**

In the article the author examines the structural and organizational principles, the weapons and the ethnic composition of the Gun Troops, as well as the features of the Gun Strategy and tactics of the battle in the framework of a comparative analysis aimed at identifying the common and distinctive features inherent in the opponent of Attila, the army of the Western Roman Empire, in the middle of the 5th century headed by Aetius. In addition, the article highlights the characteristics of the Roman military contingent of the era, the strategy and tactical acceptance of the West Roman army, its location, number and ethno-social composition at the beginning of the Guno-Roman War. Comparison of the forces of the belligerent parties is based on the testimonies of the then written sources.

Keywords: *Gunn State, Western Roman Empire, Attila, Aetius, Guno-Roman War, Guns, Western Roman Army.*

Структурно-організаційні складові гунського війська на середину V ст. за багатьма ознаками були типовими для тогочасних (друга половина IV – перша половина V ст.) номадичних держав та імперій Євразійського континенту. Зокрема, на думку сучасного російського дослідника В. Ніконорова, „усі основні компоненти воєнної практики європейських гунів, особливо в період їхнього перебування у Південно-Східній Європі, були практично ідентичні хуннським” [58, с. 228]. Розвиток військової організації гунів тривав протягом усієї історії їхнього перебування у Європі. На початковому етапі гунських завоювань в ролі воєначальників виступали „старійшини” (або „впливові”), яких, за свідченням Амміана Марцелліна, вибирали з представників родової аристократії [3, XXXI, 2.1]. При необхідності, наприклад, для ведення воєнних дій проти серйозного супротивника, окремі гунські племена об’єднувались у союзи, а з числа їхніх „старійшин” призначався „головнокомандувач” союзними силами [58, с. 232]. Такий гунський „воєнний вождь” у пізньоантичних авторів фігурує під назвою „філарх” (Іоанн Антіохійський [16, Fr. 4, p. 199.4]; Євнапій Сардійський [11, Fr. 41, p. 236.28]).

Титул „головнокомандувача” мали і Роас (Феодорит Кирський [1, V, 37.4]), і його брат Октар (Сократ Схоластик [34, IV, 34]; Кассіодор [7, Col. 1247]), і Бледа з Аттілою (Пріск Панійський [29, Fr. 3, p. 73]; Євагрій Схоластик [13, VI, 21]). Разом з тим, характер влади військових лідерів західних гунів поступово змінювався, пройшовши еволюцію від родового старійшини, який вибирався з числа інших в якості полководця лише на час набігів і воєнних дій, через вождя окремого племені й надалі Верховного (у більшості випадків номінального) вождя конфедерації племен, до монарха з необмеженою владою, класичним втіленням котрого був Аттіла (*мал. 1*) [58, с. 235]. Саме він став, за визначенням іншого російського фахівця – С. Плетньової, „главою крупного

Мал. 1. Аттіла. Зображення з Угорської ілюстрованої хроніки другої половини XIV ст.

об’єднання державного типу”, до того ж межі володінь й могутність останнього „дозволяють називати його імператором” [61, с. 45]. Наступне за Верховним головнокомандувачем місце у військово-політичній ієрархії гунів на середину V ст. займали „ловаби” (досл. „обрані”). Цей термін неодноразово вживає Пріск Панійський [29, Fr. 5, p. 75; Fr. 8, p. 88; Fr. 30, p. 105] відносно різних

осіб з оточення Аттіли – Онегеца (друга за значенням людина в державі після Батога Божого), його брата Скотти (як і Онегез, виконував найвідповідальніші доручення гунського керманіча), Едекона (улюблений полководець Верховного вождя), Берика (радник володаря по „етнічних” питаннях; зі знатного гунського роду), римлянина Ореста з Паннонії (воєначальник, слуга й особистий секретар Аттіли). В сучасному розумінні „ловаби” у гунській „імперії” складали військову аристократію або „військову еліту” [58, с. 237]. Вони виконували важливі мілітарні й дипломатичні функції, були „найближчими сподвижниками” правителя і членами особливого „дорадчого комітету” при ньому [29, Fr. 8, 90]. У Йордана вони згадуються як „*ministri regii*” (досл. „царські соратники”) [17, Rom. 129].

Певні, але, на жаль, не конкретизовані дані щодо гунської військової організації містяться в описі Созомена. Згідно з його повідомленням, військо гунів складалося з „родичів”, „командирів” („лохагамів”), а також „їхніх підлеглих” [35, VII, 26]. Той самий В. Ніконоров вважає, що під першим терміном можна розуміти родичів головнокомандувача, які стояли на чолі племінних ополчень; другим терміном – „лохагами”, церковний історик вірогідно позначив керівників окремих загонів чи підрозділів у складі цих ополчень; під „підлеглими” автор, без сумніву, вбачав основну масу гунських воїнів незнатного походження і германських союзників [58, с. 238-239]. Найзнатніші та найвпливовіші гуни, „співтрапезники” Аттіли (командири з привілейованим статусом), мали власні військові дружини. Особисту дружину тримав і Батіг Божий. Про „гвардію” Верховного вождя, його відбірну „стражу”, озброєних „слуг почту” (т.зв. супроводжуючих) і зброєносця, розповідає Іоанн Малала [18, Chron. XII, p. 309].

В організаційній основі гунського війська, за характеристикою М. Крадіна, лежала усталена хуннська „десятинна система”: військо поділялось на загони, сформовані по десятках, сотнях, тисячах і десятках тисяч воїнів [49, с. 58-59]. Така система значно поліпшувала тактичну структуру, мобільність, маневреність і військову дисципліну. Думку М. Крадіна на сьогоднішній день підтримують Ю. Худяков [63, с. 49-50], Є. Кичанов [53,

с. 28], Д. Ніколь [79, с. 14], Х. Кім [72, с. 77-78]. Організаційно-структурну специфіку гунського війська першої половини V ст. ще на початку минулого століття аналізував І. Шаровольський [65, с.9-10]; однак його висновки значною мірою були позначені гіпотетичними припущеннями.

Необхідно також додати: в епоху правління Аттіли у його реформованому війську, як фіксують джерела, налічувалась т.зв. середня командна ланка, до складу якої входили „малі вожді” (керували невеликими загонами до 300-500 воїнів) та „великі вожді” (командували загонами у 2-5 тис воїнів або племінним ополченням) [18, Chron. XII, р. 310]. Крім того, кожний гун був за визначенням воїном, незалежно від того, чи займався він ремеслом, гірським промислом або сільським господарством. Осілий гун завжди тримав зброю напоготові, а кочовик взагалі з нею не розлучався. За першим сигналом тривоги, як повідомляє Марцеллін Коміт, гуни кидали все, а „жінок, дітей і літніх людей везли за собою в кибитках (...); по можливості вони намагались залишати їх під захистом укріплень і таборів” [22, An. 452, 3.2].

З точки зору наявності родів військ, кістяк війська західних гунів на середину V ст. складала кіннота – легка й середня; важкої – як окремої структурної одиниці – скоріш за все вони не мали (повідомлення Аполлінарія Сидонія про те, що гунські вершники були захищені важким обладунком – „thorax” [33, Carin. VII, 289-294], а також декілька відповідних археологічних знахідок післявоєнної радянської доби на території України, Краснодарського краю (Росія) та Абхазії (Росія), – не дозволяють безапеляційно констатувати наявність саме у гунів важкої кінноти в якості автономізованого роду військ). Гуни традиційно були чудовими наїзниками, тренуваними, як підкреслює той самий Амміан Марцеллін, з раннього дитинства, й цим схожі з аланами [3, XXXI, 2.21]. У виділеному контексті доречно згадати, що коли Флавій Веґецій Ренат, автор відомої військово-теоретичної праці „Стислий виклад військової справи” („*Epitoma rei militaris*”), відзначив високе мистецтво римського імператора Валентиніана III (425-455) як кавалериста, він порівняв майстерність монарха вправлятися із конем з навичками, притаманними гунам й аланам [37, III, 26]. Для проведення сумісних мілітарних акцій

(переважно – інвазій), досить часто до гунської кавалерії приєднувались загони інших варварських етносів, союзних або підвладних західним гунам, – у першу чергу сармато-аланських племен (Амміан Марцеллін [3, XXXI, 3.1, 3], Феліцій Еннодій [20, *Carm.* II, 18.4], Авзоній Децим [5, *Epist.* V, 1.31; 111, *Epig.* 26.8], Пакат Дрепаній [25, *Paneg. Theod.* 11.4]).

Піхота, як необхідний мілітарний компонент античного військового мистецтва, не відіграла ключової ролі в гунській стратегії й тактиці досліджуваного періоду. Джерела акцентують, що самі гуни не могли бути хорошими „піхотинцями”, оскільки погано пересувались по землі на своїх ногах (Амміан Марцеллін [3, XXXI, 3.6], Зосима [38, IV, 20.4], Єроним Стридонський [12, *Epist.* 60, 17], „Суда” [36, *Acrob.* 54], Маврикій [21, XI, 2.19]). Зрозуміло, що це перебільшення. Гуни не мали фізичних вад, однак дійсно залишались достатньо посередніми пішими воїнами. Доречно також зазначити: в мілітарних традиціях номадів піший бій взагалі не розглядався як звитяга. Разом з тим, піші підрозділи, безумовно, були завжди необхідні західним гунам для ведення облогових операцій, дій на території, важкодоступної для кавалерії – в лісових масивах, гірських та горбистих місцинах [58, с. 247]. Піхотні підрозділи, за даними Зосими, Аттіла наймав у остготів, гепідів, скирів та карподаків [38, IV, 23.6]. Цю інформацію підтверджує і Ермій Созомен [35, VIII, 25], хоча, наприклад, Авзоній Децим [5, XXVI, 26. 8-9] згадує, крім найманства, й іншу „форму” або „варіант” участі загонів „варварської” піхоти в лавах гунського війська – на правах „союзників” („*fide pacta*”).

В гунському війську за врядування Батога Божого існувала й добре організована інженерно-технічна „служба”. До її складу входив спеціальний підрозділ, який обслуговував при облогах міст і ворожих укріплень металеві машини. Персонал у цю „службу”, крім лучників, набирався з полонених та дезертирів, і в жодному разі не з числа самих гунів, як підкреслює Пріск [29, *Fr.* 25, p. 104]. Завданням іншої інженерної частини було наведення мостів через водні перепони й заболочені місцевості, для чого у своєму арсеналі вона мала відповідне спорядження – плоти-понтони, що перевозились, акцентує Павло Диякон, на спеціальних возах

– „vehicula” [26, XIII, 16]. У плануванні й проведенні кампаній їй відводилась суттєва роль. Наприклад, у 442 р., приступаючи до облоги Наїсси на Данувії, гуни в першу чергу навели через ріку міст; завдяки йому вони змогли підтягнути облогові машини прямо під міські стіни [29, Fr. 25, p. 104].

Для подолання водних перешкод поряд з понтонами використовувались т.зв. човни-однодеревки [29, Fr. 25, p. 104], обслуговування котрих здійснювалось спеціальними перевізниками. Вже згадуваний вище Вегетій Ренат у своєму трактаті рекомендує військам мати в обозі широкі та легкі човни-однодеревки, а також окремо заготовлені дошки, залізні цвяхи й канати. При переправі через ріку ці човни зв'язуються між собою і по них прокладається настил з дощок: так швидко будується міст [37, III, 7]. Потрібно зауважити, що військово-інженерна служба Аттіли за багатьма ознаками була організована на початку 40-х рр. за римським взірцем та активної участі самих римлян [68, с. 61].

Характеризуючи гунську ручну наступальну зброю, необхідно констатувати: їхньою головною зброєю був складноз'явний (рекурсивний або „композитний”) лук. Його основа (т.зв. кибить) у вигляді двох дуг-плечів з прямою рукояттю-перехопом по середині була з'явлена з декількох шматків дерева (іноді різних порід). Для надання всій конструкції більшої гнучкості, до кибиті приклеювались сухожилля, а її кінцівки та рукоять підсилювались кістяними й роговими накладками [58, с. 278]. За висновками таких дослідників-археологів, як А. Хазанов [41, с. 33-40], Ю. Худяков [64, с. 110-114], І. Засецька [45, с. 35-36], Й. Вернер [86, с. 46-50], І. Бона [67, с. 167-170], цей вид стрілецької зброї, який отримав у науці умовну назву „гунський лук” („гуно-парфянський” або „кумдар'їнський”), сформувався в останні віки до н.е. у кочовиків східної частини Центральної Азії і у подальшому поступово поширився до теренів Західної Європи; у цьому процесі гуни зіграли чи не головну роль.

Великі (середня довжина „гунських” луків сягала 120-150 см) й потужні рефлексуючі луки „гунського” типу, як і конструктивно близькі до них „сасанідські” [77, с. 228-232], завдяки своїй далекобійності та високій пробивній здатності (максимальна далекобійність складноз'явних луків сягала 165-230 м, а

Мал. 2. Гунський воїн епохи
Гуно-римської війни.
Сучасна реконструкція

ефективна – 50-150 м [58, с. 279]) сприяли становленню тактики дистанційного бою. Означену тактику широко використовували в середині V ст. саме західні гуни. Вчені-археологи, зокрема Дж. Лаїнг [74, с. 130] та Р. Ледлоу [73, с. 98], довели, що луки гунів могли пробивати обладунки з відстані у 100 м.

Йордан наголошує на майже сакральному ставленні гунів до лука. Він пише, що „цей народ надає дуже великого значення цій зброї” (мал. 2) [17, Rom. 115]. Сидоній Аполлінарій говорить про „ретельно оброблені” луки та стріли гунів як про предмети їхньої особливої „пристрасті” [33, Carth. II, 239]. Джерела також свідчать про неперевершену майстерність гунів, гунських вождів у стрільбі з лука (Олімпіодор [24, Fr. 18, p. 61], Зосима [38, IV, 25.2], Ландольф Сагацій [19, XII, 87], Григорій Турський [14, II, 7], Прокопій Кесарійський [30, II (II), 3.47; 176, I (V), 27.2; II (VI), 1.9]). Кістяні деталі луків, стріли та сагайдаки, знайдені в гунських похованнях, класифіковані й описані І. Засецькою [45,

с. 36-38], Й. Вернером [86, с. 49-50], І. Боною [69, с.222-225], О. Дмитрієвим [44, с. 215-217]. Крім того, гунологи й археологи фіксують поширення в тогочасному середовищі вищої гунської знаті надзвичайно престижних за своєю соціальною вагою моделей цієї зброї – т.зв. золотих луків.

Золоті накладки від них були знайдені протягом другої половини ХХ ст. в гунських елітних воїнських похованнях у Якушовицях, Печ-Усьозі й Багасеці (Угорщина). Аналіз цих знахідок подають Дж. Харматта [71, с. 111-118], Г. Ласло [75, с. 39-43], І. Ковриг [48, с. 7-10]. Зброєю ближнього бою гунам слугували мечі. Їх у

Мал. 3. Гунський воїн кидає ласо. Сучасний малюнок

своїх опусах згадують Амміан Марцеллін [3, XXXI, 3.8], Сидоній [33, Carm. II, 239], Меробад [23, Paneg. II, 83], Григорій Турський [14, II, 7], Пріск Панійський [29, Fr. 30, p. 105], Йордан [17, Rom. 115-116]. Проте згадки ці стислі й фрагментарні. Як доповнення до тих небагатьох описів, що зберігає пізньоантична писемна традиція відносно гунських мечів, В. Ніконоров наводить дані з „Вальтарію” – латинського перекладу X ст. втраченої давньогерманської героїчної пісні, пов’язаної з епічним циклом про Нібелунгів. У цьому творі, який приписується ченцю на ім’я Еккхарт з Сент-Галленського монастиря, розповідається історія

трьох заручників при дворі гунського царя Етцеля (історичного Аттіли): вестготського принца Вальтера Аквітанського, бургундської принцеси Хільдегунд і знатного франкського юнака Хагена [58, с. 285]. Джерело констатує, що, готуючись до втечі зі ставки гунів, Вальтер підперезався „за звичаєм паннонійців” двома мечами – довгим дволезовим („ensis”) з лівого боку, й коротким однолезовим („semispata”) – з правого. Далі, у бою з франкськими воїнами, Вальтер бився спочатку довгим мечем, а коли той зламався, і коротким.

Думки, що гуни Аттіли мали на озброєнні два мечі – „енсіс” та „семіспату”, додержується угорський археолог Х. Нікель [78, с. 131-135], ґрунтуючись на відповідному археологічному матеріалі. На підтвердження висновків Х. Нікеля, І. Засецька [45, с. 23-34] й І. Бона [67, с. 176-178] відзначають: згідно з археологічними даними, на озброєнні західних гунів у першій половині V ст. були як мечі з довгими (до 90 см) прямими дволезовими клинками (*мал. 3*), так і прямі однолезові палаші (або тесаки; франкською – „scramasaxes”) з порівняно короткими клинками (50-60 см). За твердженням Й. Вернера, скрамасакси, знайдені археологами у значно меншій кількості, з’явилися на території Центрально-Східної Європи разом з гунами [86, с. 39-43]. У цьому контексті й звертають на себе увагу факти їхнього сумісного виявлення в деяких похованнях германської знаті у Західній Європі [58, с. 287].

Зрештою, як і лук, меч вважався у гунів сакральним об’єктом: вони вшановували його як бога війни. Про це повідомляють і Пріск [29, Fr. 30, p. 105], і Йордан [17, Rom. 116]. У Меробада збереглася також згадка про гунський важкий, прикрашений золотом черес [23, Paneg. II, 79], до якого, вірогідно, підвішувався не менш пишно прикрашений меч. Важливо підкреслити, що жодне писемне джерело V-VIII ст. не називає в комплексі озброєння західних гунів „доби Аттіли” ні дротики, ні будь-які інші різновиди списа [45, с. 35]. Разом з тим, і про це теж не можна не згадати, археологічні знахідки 50-х – 70-х рр. XX ст. створили своєрідний „реконструкційний” дисонанс, оскільки оперують артефактами, що доводять можливість використання гунами ручної металеві зброї в ході Гуно-римської війни. Подібно до інших кочових народів Євразії, гуни використовували у бойових діях аркан

Мал. 4. Знатний гунський вершник з мечем. Реконструкція М. Гореліка

(ласо). За словами Амміана Марцелліна, „гуни обплутують ворогів кинутими з розмаху арканами, щоб, обв’язавши частини тіла тих, хто чинить опір, позбавити їх можливості всидіти верхи або піти пішки” (мал. 4) [3, XXXI, 3.8]. Інший пізньюантичний автор – Ермій Созомен, вказує, що гуни, приготувавши ласо, кидали його піднятою правою рукою, спираючись при цьому на свій щит, з наміром відтягти жертву, яка потрапила у зашморг, до себе й своїх одноплемінників [35, VIII, 25].

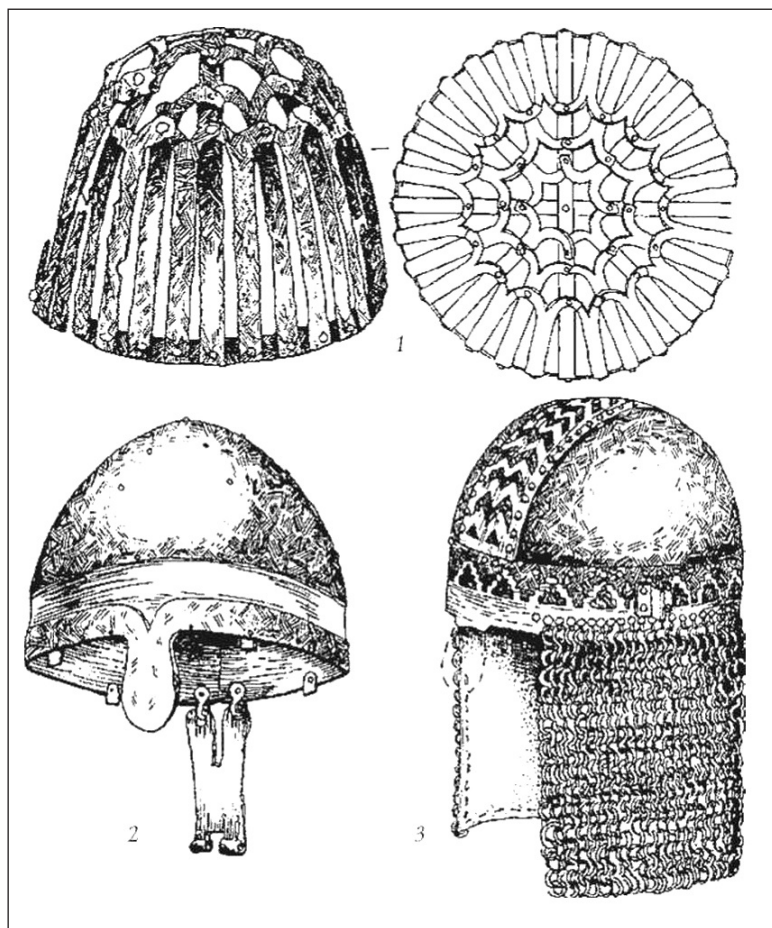
Оцінюючи значення даного виду зброї для гунського комплексу бойових засобів, М. Артамонов писав, що поряд з луком, „найважливішим предметом озброєння гунів був аркан, який вони спритно кидали на противника; стягнувши з коня, вони волочили його за собою, щоби потім, залежно від обставин, взяти у полон або прикінчити” [39, с. 68]. Доречно додати: необхідною складовою техніки володіння ласо було вміння захопити ворога зненацька, не дозволяючи йому вжити будь-які контрзаходи.

Кінь самого накидувача ласо повинен був бути навчений швидко зупинятись [58, с. 288]. Аркани, зазвичай, кріпилися до сідла або ж до череса вершника; в останньому випадку – за допомогою спеціального блоку-грузила [62, с. 365]. Про майстерність гунів у володінні арканом розповідають Олімпіодор Фіванський [24, Гр. 8, р. 61] та Зосима [38, IV, 26.4].

Арсенал гунського захисного озброєння, з одного боку, не був широко представлений відповідними взірцями, з іншого – така особливість повністю відповідала тактиці степової номади. Природно, що гуни широко використовували щит. Прикладом може слугувати розповідь Созомена про спробу одного з гунських воїнів під час набігу на Мезію, за допомогою ласо та застосування щита полонити Феотима, єпископа міста Томи [35, IX, 5]. Сучасні археологічні реконструкції відтворили гунський щит епохи Аттіли (*мал. 5*). Він був порівняно невеликий, легкий та дерев'яний, обтягнутий шкірою й тому цілком придатний для застосування в кавалерії. Такий невеликий щит круглої форми

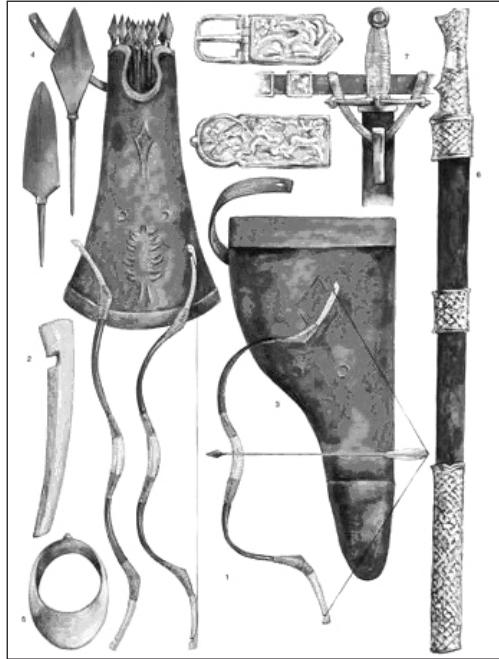

Мал. 5. Знатні гунські воїни першої половини V ст. Сучасна реконструкція

Мал. 6. Шоломи „гунського” часу з могильників Камсько-В’ятського басейну

фактично захищав лише верхню частину тулуба кінного бійця від ударів ворожої зброї, тоді як його нижню частину якоюсь мірою прикривала висока передня лука сідла жорсткої конструкції [58, с. 290]. Джерела також зберегли два конкретні повідомлення про металеві гунські шоломи (мал. 6). В першому випадку, у Меробада, обладунок для захисту голови, вкритий позолотою, виступає під терміном „cassis” [23, Ранег. II, 83], в іншому, у Сидонія – під назвою „galea”. Зокрема, Сидоній фіксує: „Відтак,

Мал. 7. Гунське ручне озброєння кінця IV – першої половини V ст.

для того, щоб над щоками не випиналась подвійна трубка [носа], обв'язаний навколо [голови] бинт стискає тендітні ніздрі, щоб вони входили під шоломи [33, Сarm. II, 239]. З контексту даного повідомлення, де мова йде про гунську практику навмисного спотворення облич чоловіків ще у дитинстві для більшої відповідності їх потребам війни, авторитетний американський гунолог О. Менхен-Хелфен зробив не зовсім коректний висновок, що ці шоломи були з приробленими наносниками і відносились до відомого пізньоримського типу „spangenhelm” [77, с. 251-253], тобто характеризувались конусоподібною формою каркаса, який у більшості випадків складався з чотирьох (іноді більше) спрямованих вгору металевих штаб.

Твердження О. Менхен-Хелфена було піддане цілком об'єктивній критиці рядом археологів та варварологів. Серед них ґрунтовністю аргументації відрізняються погляди М. Бішопа

й Дж. Коулстона [66, с. 172-173], П. Сотхерна і К. Діксона [82, с. 92-96]. Їхню наукову позицію підтримав В. Ніконоров. Він зазначає: „Згадувані Сидонієм бойові наголів'я могли швидше належати до шоломів іншого, т.зв. ковзаневого („ridge”) типу, які у IV – на початку V ст. суттєво домінували серед інших видів римських обладунків для голови. Конструктивно вони склалися з двох металевих шкаралупоподібних половин, до того ж кожна з них, у свою чергу, була або цільною, або набраною з декількох (трьох) пластин, і в тому чи іншому вигляді обидві половини скріплювались між собою поздовжньою металевою штабою, свого роду „ковзаном”. Ці шоломи додатково комплектувались наносником, нащічниками й пластиною для захисту шиї. Як їхній безпосередній прототип вченими-зброєзнавцями справедливо розглядається ранньосасанідський залізний шолом, який було знайдено в Дура-Європос (...). Таким чином, для римських шоломів типу, що розглядається, достатньо надійно визначено східне, парфяно-сасанідське походження” [58, с. 290-291].

З точки зору спроби атрибуції гунських бойових наголів'їв, які містяться в тексті Аполлінарія Сидонія, цікавим є той факт, що залізний шолом „ковзаневого” типу, вкритий листовим сріблом, був знайдений у 1812 р. неподалік села Концешти (Молдавія) в похованні т.зв. гунського князя. І. Засецька датує цю знахідку (зберігається в Державному Ермітажі у Санкт-Петербурзі) 400-410 рр. [45, с. 175]. Незважаючи на східну генезу шоломів даного типу, немає серйозних підстав вважати, що самі гуни принесли із собою з Центральної Азії як цей, так і інші металеві обладунки для голови. Вірогідно, вони запозичили їх з римського комплексу захисного озброєння [58, с. 291]. Крім того, зрозуміло, що дорогі металеві шоломи носили лише представники гунської знаті; прості воїни, за описами Амміана Марцелліна, мали вигнуті хутряні шапки („galeri incurvi”) [3, XXXI, 8.4], котрі служили їм і як засіб захисту у бою.

Відносно гунських панцирів в класичній нарративній традиції свідчень збереглося теж небагато. Найбільш вагомим і достовірним повідомленням залишаються рядки того ж таки Сидонія, де він описує кінний поєдинок Авіта, майбутнього західноримського імператора, із гуном з армії Літорія 436 р. У

фіналі двобою, в третій атаці, римлянин проштрикнув списом противника наскрізь – так, що панцир гуна виявився пробитим спереду і ззаду [33, Сarm. VII, 341]. На думку фахівців, зокрема Х. Робінсона, можливо, це був обладунок типу значно поширеної в пізньоантичному світі двозіставної металевої кіраси, поверхня якої часто майстерно моделювала мускули людського тіла (звідси її назва – „мускульна”) [80, с. 149-151]. Проте далі вчений зауважує, що обладунком, який повністю закривав тіло противника Авіта, могла бути й кольчуга (лат. „logica lamata”) – суцільна панцирна сорочка зі сплетених між собою металевих кілець, винайдена кельтами і сприйнята римлянами, а згодом й іншими народами, які жили в епоху Пізньої Античності на величезних обширах від Європи до Східного Туркестану [80, с. 168-179].

Таке припущення підкріплюється двома фактами: по-перше, дві кольчуги, одна ціла й одна у фрагментах, були знайдені в поховальних комплексах гунського часу на півдні Росії [45, с. 39], і це на сьогоднішній день єдині матеріальні свідчення застосування панцирного захисту гунським воїнством; по-друге, на IV ст. кольчуга стала стандартним натільним обладунком для Римської імперії та сасанідського Сходу, продемонструвавши на практиці певні переваги перед рештою видів броні [59, с. 292].

Нарешті, як ще один варіант обладунку переможеного Авітом гуна можна розглядати лускоподібний панцир (лат. „logica squamata”), добре описаний Х. Робінсоном [80, с. 153-161]. Він, як і кольчуга, мав значне поширення в римському комплексі захисного спорядження кінця IV – першої половини V ст. Підтвердженням слугують наукові обґрунтування й висновки, наведені, зокрема, Дж. Коулстоном [70, с. 148-151] та І. Стефенсоном [83, с. 32-40]. В. Ніконоров, зі свого боку, акцентовано резюмує: „В принципі будь-який з трьох згадуваних типів панцирної броні був придатний для використання в кавалерії” [58, с. 292].

Натільний обладунок або кирасу, носив на початку V ст. й гунський правитель, ім'я котрого джерела не зберегли. Він здійснював контроль над однією з областей північнопонтійського регіону. Єпископ Амазеї Астерій у гомілії дев'ятій пише про обладунок наступне: це був „воїнський панцир, вкритий коштовностями, оскільки озброєння варварів є хвалькуватим

і чванливим” [4, Col. 938]. У візантійській „Суді” міститься розповідь Пріска Панійського про Зеркона, мавра за походженням, який, потрапивши в полон до гунів, став блазнем у Бледи. Зеркон повсюдно супроводжував свого повелителя, у тому числі і у воєнних походах, носячи при цьому спеціально виготовлений для нього (з метою забави оточуючих, оскільки мавр був карликом) „повний обладунок” [36, Zerc. 30]. Гунський панцир згадує також у своєму другому панегірику Меробад [23, Paneg. II, 82]. Зрештою, говорячи про характер озброєння західних гунів, необхідно мати на увазі й ту обставину, що вони, так само як алани та готи, за даними Павла Орозія [27, VII, 34.5], Павла Диякона [26, XIV, 2], Ландольфа Сагація [19, XII, 88], після перемог над римлянами збирали і потім використовували їхню зброю.

Переходячи до розгляду етнічного складу гунського союзу племен і його об’єданого війська перед початком Гуно-римської війни, потрібно відзначити: різні писемні джерела згадують та перераховують різну кількість етносів, племен, племінних об’єднань і союзів, які на середину V ст. жили в межах Барбарікуму. Одні племена в ту епоху ще кочували, інші вже осіли; частина етносів й етнічних субстратів вела напівкочовий спосіб життя. Однак усі вони мали єдину спільну об’єднуючи „складову” – входження на різних умовах (від найманства до підкорення) до „номадичної імперії” Батога Божого. Германці, слов’яни, греки, кельти, тюрки являли собою потужну мілітарну конфедерацію, очолювану гунською „цементуючою” верховною владою. Отже, за свідченням джерел, на кінець 40-х рр. V ст. до держави та війська Аттіли входило близько 50 племен, які жили на теренах континентальної Європи.

Власне авторів, які називають етнічний склад гунського війська, лише чотири: Сидоній Аполлінарій (його перелік найповніший), Проспер Аквітанський, Ідацій Лемік та Йордан. Згідно з Сидонієм [33, Carm. VII, 341], крім кінноти гунів, ядро мілітарної могутності й ударної сили війська Аттіли складала кіннота й піхота остготів, очолюваних королем Валамиром, і гепідів, під командуванням короля Ардаріха. Третіми, маючи значний потенціал важкої кавалерії, йшли алани, керовані королем Сангібаном. Далі Аполлінарій Сидоній згадує численне

ополчення чотирьох великих германських племен – ругів, скирів, герулів та тюрингів. Серед інших племен галлоримський письменник називає маркоманів, свевів, акацирів, гермундурів, хавків, батавів, секванів, порівняно невеликий військовий контингент ріпуарських франків, саварів, квадів, сарматів, карподаків, цизальпінів, амаксобіїв, наварів, авлерків. Проспер Тірон [32, Chron. II, 451.18] фіксує в „інтернаціональних” лавах війська Аттіли іллірійських яподів, гелонів, едуїв, ютунгів; Ідацій Лемік [15, An. 451, 6], у свою чергу, вказує на емагіїв, лугіїв, аламаннів, герміонів, яксаматів, бруктерів, тевтонів, белгів. Йордан у „Гетиці” виділяє лише великі союзні племена гунського керманіча [17, Get. 192].

Пізньюантичні джерела також дозволяють визначити дислокацію головних військових контингентів Батога Божого перед початком його вторгнення на територію римської Галлії. Пріск Панійський [29, Fr. 33, p. 106] та Ідацій Лемік [15, An. 451, 6] розповідають, що війська гунського союзу племен перед інвазією розташовувались в межах традиційних кочів'їв, переважно на землях центральноєвропейського регіону. Територіально-адміністративний устрій тогочасної Західної Римської імперії, як і Східної, дає можливість локалізувати ареал розташування ударних військових сил правителя гунів. Отже, можна констатувати: найбільш боєздатні мобільні контингенти кінноти та піхоти перебували у 450 р. на теренах таких провінцій, як Паннонія I й Паннонія II, Реція I та Реція II (тут загони гунів розташовувались, зазвичай, у старих римських стаціонарних таборах, в ролі резерву), Дакія Внутрішня, Норік Прибережний, Максима Секванська, Бельгіка I, Валерія, Савія, Мезія I і Мезія II, Дарданія, Превалітанія. Крім цих 14 провінцій, де у першу чергу концентрувались саме гунські підрозділи, Аттіла тримав допоміжні й резервні загони на землях Дакії Прибережної, Фракії, Далмації, Македонії II, Норіка Внутрішнього, Скіфії, Емімонта.

Підбиваючи короткий підсумок, необхідно відзначити наступне. Структурно-організаційні засади гунського війська мали елітарно-вождівський характер в межах традиційних родоплемінних зв'язків, поширених на принципі врядування. Основу формування підрозділів складала „десятинна система”, притаманна кінним

арміям центральноазійських кочовиків. З точки зору наявності родів військ, гунське військо на середину V ст. налічувало як головну ударну силу власну потужну кінноту (легку й середню; важкої кавалерії – в якості повністю автономізованої одиниці – не існувало), а в ролі допоміжної тактичної одиниці – переважно найману або союзну піхоту. Крім того, в гунських бойових підрозділах функціонувала добре організована інженерно-технічна служба; артилерії як окремого роду військ гуні не мали.

Арсенал гунської наступальної зброї складався з композитного лука, довгого дволезового й короткого однолезового мечів, скрамасакса, аркана, бойового батога (*мал. 7*). Захисну зброю репрезентують круглий дерев'яний щит, різних типів шоломи та обладунки. Не викликає сумніву той факт, що захисне спорядження не отримало значного поширення в середовищі гунського війська. Носити важкі та пишно прикрашені обладунки було прерогативою представників гунської аристократії, яка робила це, вірогідно, під римським впливом. Етнічний склад гунського союзу племен за правління Аттіли нараховував понад чотири десятки племен та етносів, які жили на європейських обширах. Разом з тим, аналіз джерел дозволив визначити дислокацію гунського війська напередодні війни із західною Імперією: вона здебільшого концентрувалась у придунайських провінціях.

Важливим компонентом характеристики військового мистецтва західних гунів є аналіз особливостей їхньої стратегії й тактики. Відомо, що війни та нашествия були для всіх без винятку кочових племен Євразії одним з найважливіших способів здобування засобів для існування. Кочове скотарство – головна галузь „номадичної” економіки – не могло повністю забезпечити їхні повсякденні потреби. Цей аспект на концептуальному рівні досліджували такі авторитетні вчені, як Л. Гумільов [43], Г. Мансуеллі [56], С. Боталов [40], О. Першиць [60], М. Крадін [50-52], Р. Груссе [42], Г. Марков [57], Л. Лашук [54], І. Златкін [46]. Користуючись своєю перевагою у військовому мистецтві над осіло-землеробськими народами, номади вторгалися на їхню територію й силою захоплювали матеріальні цінності та полонених. Право на привласнення результатів чужої праці самі степовики обґрунтовували своїм специфічним способом життя та військовою могутністю [58,

с. 256]. В окресленому ракурсі західні гуни для європейської історії кінця IV – першої половини V ст. виступили своєрідним архетипом концентрованої мілітарної агресії.

Звичайно, організація гунами набігів на сусідні племена з метою їхнього пограбування – це один з двох стрижневих стимулів для розробки концепції військової стратегії. Другий стимул – постійна необхідність захоплення чужої території під пасовища, стійбища й локальні кочів'я. На межі IV-V ст. гуни, тобто воїни-вершники, починаючи інвазію, втягували у цей рух свої родини (дружини та діти пересувались у кибитках); за військом та обозом рушили табуни коней і череди худоби [58, с. 257]. На початок 40-х рр. V ст., вже за правління Аттіли, коли вони закріпились на певній території (Паннонський географічний ареал), гунські вершники перейшли до практики рейдів на чужі (досить часто віддалені) землі за здобиччу.

Не останню роль в гунській мілітарній стратегії відігравав сезонно-кліматичний фактор. Якщо для номадів Центральної Азії й північно-понтійського регіону дія „сезонної” моделі набігів та інвазій пов'язувалась з літнім та осіннім періодами (навесні коні кочовиків ще були ослаблені бідним зимовим раціоном й лише квітень-травень дозволяв відгодувати їх молодю травою; самі воїни теж потребували м'ясної їжі і створення відповідних харчових запасів для походів, а це ставало можливим, коли худоба давала приплід), то ситуація в областях з порівняно обмеженими ресурсами пасовищ, зокрема, таких як Велика Угорська рівнина (терени, які стали для володаря гунів ядром його держави), була іншою. Тут гунська стратегія орієнтувалась на зимово-весняну пору року [58, с. 258].

Батіг Божий широкомасштабні нашестя, і це підтверджують джерела, починав у більшості випадків в лютому-березні, а завершував до кінця літа, маючи можливість, звертає увагу Д.Сінор, постійно поповнювати запаси фуражу [81, с. 20]. Взимку Данувій вкривав лід, достатньо міцний, щоб витримувати військо, яке через нього переправлялось. Отже, річка переставала бути надійним природним захистом територій „*rae Romanae*”. Варто, крім того, пам'ятати, що гуни, за повідомленням Клавдія Клавдіана [10, *In Ruf. I, 320*], Сидонія [33, *Carm. II, 239*] й Філосторгія [28,

IX, 17], переходили по льоду не лише на конях, а й „на колесах” („rotis”), тобто у кибитках. Дану інформацію підтверджує Агафій Міринейський [2, V, 11.3], описуючи вторгнення взимку 559 р. через замерзлий Данувій кінного війська гунського племені кутригурів на чолі з вождем Заберганом.

За даними Пріска [29, Fr. 33, p. 106] та Йордана [17, Rom. 119] відомо, що в період правління Аттіли частина гунів відмовилась від традиційних кибиток й наметів, і замість кочування в межах Паннонії та Мезії, почали жити в невеликих селищах з дерев'яними будовами. В історіографії XX ст. ця традиція породила дискусію: яка частина від загальної чисельності номади змінила свій господарський уклад? Наприклад Е. Томпсон [85, с. 113] та О. Менхен-Хелфен [77, с. 179-180] відстоювали різні цифри та відсотки. На сьогоднішній день більшість дослідників дотримуються думки, що у 40-х – 60-х рр. V ст. до 70% західних гунів не змінили усталеного способу життя, який переважно ґрунтувався на пограбуванні осіло-землеробських племен [58, с. 259]. Отже, в основі не мінялась і гунська стратегія.

Її наступальною характерною рисою був фактор раптового стрімкого нападу, про що згадує Йордан [17, Rom. 120] і Єроним Стридонський [12, Epist. 77, 8]. Амміан Марцеллін [3, XXXI, 8.4], Авзоній Децим [6, Epigr. 26.8] та Клавдій Клавдіан [10, Stil. II, 270] констатують: завдяки швидкості своїх коней, вони здійснювали розбійні набіги блискавично, випереджаючи навіть чутки про своє наближення. Безжальність і віроломність гунських воїнів підкреслює Аполлінарій Сидоній [33, Carm. VII, 341]. Гунські набіги ніколи не були хаотичні; вони чітко планувались на основі отримання розвідувальної інформації, і це – ще одна важлива складова гунської стратегії.

Після того як західні гуни закріпились у Паннонії, вони одержали великий зручний плацдарм для суттєвого покращення своїх стратегічних можливостей. Тепер вони могли використовувати, як це пізніше робили авари, побудовані там римлянами дороги. Імперські шляхові комунікації забезпечували швидке пересування кінних загонів при здійсненні набігів та інших воєнних акцій [58, с. 259]. В цілому гунська військова стратегія, як підкреслює С. Лиман, принципово не відрізнялась

від свого прототипу – хуннської [55, с. 70]. За визначенням відомого російського археолога Ю. Худякова, найважливішими рисами останньої були „раптовість нападів, спустошення ворожої території, глибоке проникнення в тил війська противника. Хунни намагались раптово почати воєнні дії, захопити максимальну здобич і піти по можливості без втрат” [63, с. 52].

Не менш важлива ознака гунської стратегії – вступ на ворожі землі відразу на декількох напрямках, проникнення в них (як хунну) на максимальну глибину й воєнні дії „облавному способом”, тобто обходячи опорні захисні пункти ворога [55, с. 70]. Як фіксують джерела, попередньо і в ході самого вторгнення через таємних агентів, що перебували на утриманні гунського командування, останнім обов’язково збиралась розвідувальна інформація; вона використовувалась для корекції плану дій. Разом з тим, саме за Аттіли, військо якого вже налічувало великі контингенти піхоти (переважно східногерманської, і тому значною мірою втратило свою тактичну швидкість та гнучкість), стратегічна оперативність гунів почала давати збої [58, с. 260]. Прикладом слугує низка невдалих облог Аттілою великих міст під час гуно-римської війни, про що згадує Прокопій Кесарійський [31, III (VII), 11.15]; подібні стратегічні прорахунки й уповільнення загального темпу просування війська вплинули на загальні результати цієї кампанії. У 20-ті – 30-ті рр. V ст. гуни би просто обійшли добре укріплені міста й задовольнились розоренням та пограбуванням невеликих містечок і селищ.

Переходячи до аналізу гунської тактики бою, в першу чергу потрібно зазначити: західні гуни завжди віддавали перевагу атаці, яку першими й починали, вважаючи, за висловом Йордана, що „завжди відважніші ті, хто починають битву” [17, Get. 196]. Гунська кінна атака (*мал. 8*) мала на меті швидко перемогу з малими втратами [17, Get. 198]. При цьому гуни ніколи не йшли вперед без ретельно розробленого плану воєнних дій.

Йордан спеціально підкреслює, що Аттіла „був більш ніж прегарний у задумах ратних справ, продумуючи навіть час початку битви, щоб мати можливість рятування у випадку невдачі” [17, Get. 198]. Залишав він собі й такий шлях відступу, як відхід у свій, укріплений возами та кибитками табір, коли бій

Мал. 8. Гунська кавалерія в атаці. Сучасний малюнок

складався не на користь гунів [17, Get. 198]. Амміан Марцеллін [3, XXXI, 8.4] подає детальний опис їхніх дій на полі бою. З його повідомлення можна виділити дві основні фази характерної тактики гунів: 1. початкова атака глибокою розсипною лавою, іноді – „клином” („*cuneatim*”), під звуки бойового кличу і з веденням інтенсивного обстрілу противника з луків; 2. рукопашний бій, коли гуни, швидко пересуваючись по всьому полю битви, рубалися мечами, а при нагоді накидували на ворожих воїнів аркан. Інші пізньоантичні автори (Клавдіан [10, Eutrop. II, 338], Зосима [38, IV, 34.3], Єроним Стридонський [12, Epist. 107.5], Агафій Міринеїський [2, IV, 27.2]) говорять про такий важливий тактичний маневр гунів, як удавана втеча з подальшим раптовим поверненням у бій. Дана воєнна хитрість у їхньому виконанні була надзвичайно ефективною.

Під час удаваного відступу вони влучно стріляли з поворотом назад, тобто використовували прийом, відомий під назвою „парфянська стріла”, і вороги, які цього не очікували, вже переконані у перемозі й з ослабленою увагою, зазнавали значних втрат [58, с. 262-263]. Ще однією улюбленою тактичною дією гунів

джерела називають оточення ворожого бойового порядку (Зосима [38, IV, 34.3], „Галльська хроніка 452 року” [9, XXII, 130], Агафій [2, IV, 27.4]); тактичні особливості народів „гунського” походження перераховує у своєму „Стратегіконі” й Маврикій [21, XI, 2.15].

Таким чином, західні гуни у першій половині V ст. практикували класичну тактику „розсипної лави” кочовиків Євразії, яка полягала в охопленні шикування противника по фронту і з флангів, та інтенсивному обстрілі з луків з прицільної дистанції; рідше гунська кіннота атакувала „клином”. При спробі ворога перейти у наступ, лава (шеренга) легкоозброєних кінних воїнів швидко й майстерно „розсипалась” у різні боки з тим, щоб вийти з-під удару і знов оточити противника, відступивши на певну відстань. Стрімка кавалерія гунських номадів залишалась практично невразливою для менш мобільної та важкоозброєної піхоти, з якої, зокрема, складалась головна ударна сила західноримської армії до початку V ст.; ця кавалерія могла завдавати ворогу відчутні втрати, не вступаючи з ним у ближній бій, за рахунок високого рівня маневреності та ефективної стрільби [58, с. 263].

Крім улюбленої „каруселі” – кругового кінного оточення невеликих загонів ворога, гуни також активно використовували як дієвий тактичний прийом влаштування засідок, про що повідомляють Йордан [17, Rom. 121], Пріск [29, Fr. 33, p. 106], Клавдіан [10, Stil. II, 270] і Агафій [2, IV, 27.5]. Саме засідкам у багатьох випадках гуни віддавали перевагу, а не відкритому двобою. Зосима, наприклад, навіть стверджує, що вони не були здатні вести рукопашну сутичку [38, V, 22.5]. Звичайно, це перебільшення, однак, судячи з повідомлень більшості джерел V-VIII ст., гуни дійсно не часто вдавались до рукопашних зіткнень. Вони, навпаки, замість поединку сам-на-сам, цілеспрямовано намагались знесилити, виснажити противника, не залишаючи поле бою; гунські вершники постійно кружляли навколо ворожих бойових шикувань і засипали їх стрілами (*мал. 9*) [58, с. 264].

Означеної думки притримувався й радянський номадолог М. Артамонов, який писав: „(...) можна із впевненістю стверджувати, що західні гуни зберегли військову організацію й тактику бою своїх предків (хунну), що і дало їм перевагу над європейськими супротивниками. Не вступаючи в рукопашну

Мал. 9. Гунські кіннотники IV-V ст. Зображення на пластині з поховального комплексу „Орлатський могильник”

сутичку, вони обсіювали ворогів стрілами і, то зникаючи, то з’являючись з різних боків, доводили їх до знемоги, й врешті-решт святкували перемогу” [39, с. 68]. Завдяки саме тактиці „вимотування” гуни перемогли аланів та готів [38, V, 22.6].

В епоху Аттіли усталена номадична тактика гунів частково втратила свої переваги – надзвичайно високий рівень мобільності та маневреності війська; кіннота вже не відігравала тієї виключної домінуючої ролі, як у першій третині V ст., а отже, не реалізовувала у повному обсязі традиційні тактичні хитрощі – засідки й удавані відступи. З кінця 40-х рр. дії гунської кінноти у воєнних кампаніях Батога Божого узгоджувались з маневрами піхоти, яка досягала 30-35 % загальної чисельності війська [68, с. 77]. Обов’язковою складовою тактики будь-якого війська

залишається, як відомо, поліоркетика – мистецтво облоги міст. Якщо на межі IV-V ст. у справі подолання чи захоплення ворожих укріплень гунни ще покладались на свої неочікувані стрімкі набіги, то протягом 30-х – 40-х рр. V ст., в ході експансії у західному напрямку, вони поступово розвивали навички регулярної облоги фортифікаційних споруд у повній відповідності з існуючими на той час в цій галузі військово-технічними досягненнями [47, с. 187-189]. Аттіла завершив процес формування суто гунської поліоркетики за класичними античними взірцями [17, Rom. 121].

Гунський правитель спромігся це реалізувати шляхом активного використання на своїй військово-інженерній службі полонених та дезертирів – римських військових спеціалістів, що втекли до нього з лав імперської армії. Вони споруджували та експлуатували різного роду металеві машини, а також тарани. Облогову техніку гунів згадують Пріск Панійський [29, Fr. 33, p. 106], Йордан [17, Rom. 122], Павло Диякон [26, XIV, 11], Григорій Турський [14, II, 7]. Найбільш повний опис гунських металевих машин („omnia genera tormentorum”) і таранів („arietes”) наводить Пріск Панійський. Серед них фігурують баллісти, катапульти, онагри, пересувні вежі й платформи з атакуючими воїнами, великі захисні щити на колесах („plutei”) й подібні до них навіси („vineae”), „барани” (стінобитні тарани, підвішені на ланцюгах), облогові штурмові драбини [29, Fr. 36, p. 107]. Крім того, він описує і їхнє застосування. Необхідно також визнати суттєвий вплив на гунську поліоркетикау пізньоримської військової технології. Підставою слугує порівняльний аналіз даних Пріска з даними Веґеція Рената [37, VIII, 5-9] й Прокопія Кесарійського [31, III (VII), 14.2].

Оборонну функцію в тактиці західних гунів відігравав їхній укріплений табір. Він складався колом з важких, вкованих залізом, возів для перевезення плотів-понтонів; це була зовнішня лінія оборони. Другу, внутрішню лінію, формували легкі кибитки гунських родин (Йордан [17, Rom. 117], Павло Диякон [26, XIV, 11], Пріск Панійський [29, Fr. 36, p. 107]). Ховаючись за возами першої лінії, воїни щільно обстрілювали підступи до свого табору з луків [17, Rom. 117]. В питанні визначення загальної чисельності війська гунського союзу племен, усі

розрахунки дослідників ґрунтуються на свідченнях джерел, які називають дуже неточні й розбіжні кількісні показники. Деякі цифри подають Зосима й Філосторгій, які запозичили їх, вірогідно, з втраченого історичного опусу Олімпіодора [58, с. 249]. Зосима, зокрема, говорить про невеликий, у 300 бійців, елітний підрозділ „кінних гунів” на службі західноримського імператора Гонорія (395-423) [38, V, 22]. Далі він повідомляє, що 409 р. Гонорій найняв 10000 гунських воїнів для війни проти вестготів у Італії [38, V, 22], хоча це число, цілком можливо, завищене. Ще нереальнішою виглядає цифра у 60000 гунських найманців, яких, згідно з Філосторгієм, Аецій привів до Італії в 425 р. на допомогу узурпатору Іоанну (той, проте, вирішив не чекати підмоги й добровільно зрікся престолу) [28, IX, 17]. Е. Томпсон [84, с. 55] і О. Менхен-Хелфен [76, с. 459] наполягають, що її треба зменшити у десять разів, оскільки не всі статистичні дані Олімпіодора можуть вважатися надійними.

Більшої довіри заслуговують повідомлення церковних істориків. Сократ Схоластик [34, IV, 34] та Кассіодор [8, VIII, 13] констатують, що у гунського керманіча Октара, який 430 р. воював із бургундами на Рейні, кількість воїнів сягала 10000. З іншого боку, виглядає явним перебільшенням загальна чисельність військ Аттіли в його Галльській кампанії 451 р., за даними Йордана та його джерел, – 500000 чоловік [17, Get. 193]. Як акцентує В. Ніконоров, не варто, разом з тим, применшувати можливості правителя гунської „імперії” зібрати під своє командування значні для того часу сили. Одні лише остготи й гепіди могли відрядити до війська Батога Божого щонайменше 50000 бійців, не говорячи вже про його власне гунське воїнство, кількісний склад якого не міг бути менший [58, с. 249-250]. Виходячи з цих міркувань, чисельність об’єднаного війська, очолюваного Аттілою і заведеного ним у Галлію, перед початком Каталаунської битви сягала 70-90 тис воїнів; 65-70% з них налічувала кіннота.

У підсумку можна стверджувати наступне. Гунська стратегія за врядування Аттіли не орієнтувалась на ведення довготривалої виснажливої війни. Мілітарна машина західних гунів, з точки зору стратегічних пріоритетів діяла в межах добре організованих та підготовлених широкомасштабних блискавичних наступів вглиб

ворожої території (зазвичай – відразу на декількох напрямках) і не менш швидких відходів з пограбованих територій.

Характеризуючи особливості гунської тактики, потрібно зазначити: гуни, маючи добре організовану розвідку, у більшості випадків нападали й атакували першими. План бойових дій вони розробляли ретельно, враховуючи можливі варіанти відступу; як оборонно-захисний плацдарм гуни використовували свій, укріплений возами та кибитками табір. Початкова атака гунської кінноти відбувалась глибокою розсипною лавою й веденням інтенсивного обстрілу противника з луків; далі, за необхідності, вершники переходили до рукопашного бою. З інших тактичних прийомів гунів доречно виокремити удавану втечу з наступною несподіваною контратакою й оточенням ворожого бойового шикування, влаштування засідок тощо. За реформою Аттили під кінець 40-х рр. V ст. в гунському війську відчутно зросла роль найманої та союзної піхоти.

Означена тенденція була об'єктивним наслідком завершення при ньому процесу перетворення гунської конфедерації племен у варварську деспотію імперського типу – т.зв. Гуннію, коли переважна моноетнічність війська як стрижневий принцип збереження традицій військового мистецтва вже не могла залишатись неперушеною. Крім того, гуни могли мати серйозні проблеми як з підтримкою та поповненням кінського складу на заході своїх володінь, так і з заготівлею фуражу для власної кінноти на землях ворога в ході бойових операцій. Все це певною мірою негативно (як виявили наступні події Гуно-римської війни) відбилось на ефективності гунської воєнної машини, навіть при використанні воїнами Батога Божого поліоркетики.

Гунський укріплений табір в умовах ведення бойових дій міг надійно захистити від ворога на відкритій місцевості. Однак він створювався в першу чергу не проти піхоти, навченої штурмувати фортифікаційні об'єкти (фортечні споруди), а для стримування атак кінноти супротивника. Порівняльний аналіз наявних писемних джерел і врахування думок сучасних провідних гунологів стали підставою для визначення чисельності об'єднаного гунського війська на початок 451 р. Вона за всіма підрахунками складає 70-90 тис воїнів: 65-70% кінноти й 30-35% піхоти.

(Далі буде)

Джерела та література: **1.** Феодорит, єпископ Кирський. Церковная история в V книгах / Феодорит, єпископ Кирский / Пер. и премеч. М.А. Тимофеева. – М.: РОССПЭН, Колокол, 1993. – 239 с.; **2.** Agathiae Myrinaei. Historiarum libri quinque / Agathiae Myrinaei / Recensuit L. Dindorf // Historici graeci minores: In 2 v. – Lipsiae: In aedibus B.G. Teubneri, 1871. – Vol. II. – P. 132-392; **3.** Ammianus Marcellinus. Res gestae / Ammianus Marcellinus / Recensuit V. Gardthausen. – Lipsiae: In aedibus B.G. Teubneri, 1879. – XLIII+536 p.; **4.** Asterii Amaseae episcopo. Homiliae / Asterii Amaseae episcopo // Migne J.-P. Cursus completus patrologiae. SG. Corpus histoires: In 161 t. – P.: Excudebatur et venit apud J.-P. Migne editorem, 1863. – Vol. XL. – Col. 935-942; **5.** Ausonius Decimus Magnus. Epistolae / Ausonius Decimus Magnus // Monumenta Germaniae historica. 500-1500 A.D. Auctores Antiquissimi: In 15 t. – B.: APVD; Weidmannos, 1883. – T.V. – Ps 2. – P. 137-193; **6.** Ausonius Decimus Magnus. Epigrammata / Ausonius Decimus Magnus // Monumenta Germaniae historica. 500-1500 A.D. Auctores Antiquissimi: In 15 t. – B.: APVD; Weidmannos, 1883. – T.V. – Ps 2. – P. 194-226; **7.** Cassiodori Senatoris Chronica ed a. 519 / Recensuit Th. Mommsen // Monumenta Germaniae historica. 500-1500 A.D. Auctores Antiquissimi: In 15 t. – B.: APVD; Weidmannos, 1894. – T. XI: Chronica minora. Saec. IV. V, VI, VII. – Vol. II. – P. 109-161; **8.** Cassiodorus. Historia ecclesiastica tripartite lib. XII / Cassiodorus // Migne J.-P. Patrologiae cursus completus. SL. Corpus histoires: In 221 t. – P.: Excudebatur et venit apud J.-P. Migne editorem, 1865. – T. LXIX. – Col. 879-1212; **9.** Chronica Gallica a. 452 et 511 / Recensuit Th. Mommsen // Monumenta Germaniae historica. 500-1500 A.D. Auctores Antiquissimi: In 15 t. – B.: APVD; Weidmannos, 1892. – T. IX: Chronica minora. Saec. IV. V, VI, VII. – Vol. I. – P. 615-666; **10.** Claudius Claudianus panegyricus dictus Probrino et Olybrio consulibus // Claudius Claudianus. Carmina // Monumenta Germaniae Historica. 500-1500 A.D. Auctores Antiquissimi: In 15 t. – B.: APVD; Weidmannos, 1892. – T. X. – P. 1-14; **11.** Eunapius Sardianus Fragmenta / Ed. C. Müller // Fragmentae Historicorum graecorum: In 5 v. – P.: Editore Ambrosio Firmin Didot, 1868. – Vol. IV. – P. 7-56; **12.** Eusebii Hieronymi Epistolae // Migne J.-P. Patrologiae cursus completus. SL. Corpus histoires: In 221 t. – P.: Prope portam Lutetie Parisiorum vulgo D'Enfer nominatam, 1845. – T. XXII. – Col. 285-1182; **13.** Evagrius Scholasticus. Historia ecclesiastica / Evagrius Scholasticus // Migne J.-P. Cursus completus patrologiae. SG. Corpus histoires: In 161 t. – P.: Excudebatur et venit apud J.-P. Migne editorem,

1865. – T. LXXXVI. – Ps. 2. – Col. 2415-2912; **14.** Gregori episcopi Turonensis libri historiarum X / Ed. W. Arndt et Br. Krusch // Monumenta Germaniae historica. 500-1500 A.D. Auctores Antiquissimi, Scriptores rerum Merovingicarum: In 7 t. – Hannoverae: Impensis bibliopolii Hahniani, 1951. – T.I. – Ps. 1. – P. 1-537; **15.** Hydatii Lemici Continuatio chronicorum Hieronymianorum ad a. 468 / Recensuit Th. Mommsen // Monumenta Germaniae historica. 500-1500 A.D. Auctores Antiquissimi: In 15 t. – B.: APVD; Weidmannos, 1894. – T. XI: Chronica minora. Saec. IV. V, VI, VII. – Vol. II. – P. 1-36; **16.** Ioannes Antiochenus. Fragmenta / Ioannes Antiochenus / Ed. C. Müller // Fragmentae Historicorum graecorum: In 5 v. – P.: Editore Ambrosio Firmin Didot, 1868. – Vol. IV. – P. 535-622; **17.** Iordanes Romana et Getica / Recensuit Th. Mommsen // Monumenta Germaniae historica. 500-1500 A.D. Auctores Antiquissimi: In 15 t. – B.: APVD; Weidmannos, 1882. – T. V. – Ps. 1. – LXXIV+200 p.; **18.** Joannis Malalae. Chronographia / Joannis Malalae / Recensuit L. Dindorf // Corpus scriptorium historiae byzantines: In 50 v. – Bonnae: Impensis Ed. Weberi, 1831. – Vol. XXXII. – 551 p.; **19.** Landolfi Sagacis Additamenta ad Pauli Historiam Romanam / Recensuit H. Droysen // Monumenta Germaniae historica. 500-1500 A.D. Auctores Antiquissimi: In 15 t. – B.: APVD; Weidmannos, 1879. – T. II: Eutropi Breviarium ab urbe condita cum versionibus Graecis et Pauli Landolfique additamentis. – P. 225-376; **20.** Magni Felicis Ennodii Opera omnia / Recensuit G. Hartell // Corpus scriptorium ecclesiasticorum latinorum: In 67 v. – Lipsiae: B.G. Teubner, 1882. – Vol. VI. – LXXX+722 p.; **21.** Mauricii Strategicon / Ed. et introductione instruxit Georgius T. Dennis. Germanice vertit Ernestus Gamillscheg. – Vindobonae: Apud C. Geroldi filium bibliopolam academiae, 1981. – XII+115 p.; **22.** Marcellini V.C. Comitis Chronicon ad a. 379 continuatum ad a. 534 / Marcellini V.C. / Recensuit Th. Mommsen // Monumenta Germaniae historica. 500-1500 A.D. Auctores Antiquissimi: In 15 t. – B.: APVD; Weidmannos, 1894. – T. XI: Chronica minora. Saec. IV. V, VI, VII. – Vol. II. – P. 37-108; **23.** Merobaudus Flavius. Carminum Panegirique Relequiae / Merobaudus Flavius / Recensuit L. Dindorf // Corpus scriptorium historiae byzantines: In 50 v. – Bonnae: Impensis Ed. Weberi, 1836. – LXVI+18 p.; **24.** Olympiodorus Thebaeus. Fragmenta / Olympiodorus Thebaeus / Ed. C. Müller // Fragmentae Historicorum graecorum: In 5 v. – P.: Editore Ambrosio Firmin Didot, 1868. – Vol. IV. – P. 57-68; **25.** Pacatus Drepanius. Panegyric to the Emperor Theodosius / Pacatus Drepanius / Transl. C.E.V. Nixon. – Liverpool: Univ.

Press, 1987. – 122 p.; **26.** Pauli Diaconi Historiae Romanae libri XI-XVI / Recensuit H. Droysen // Monumenta Germaniae historica. 500-1500 A.D. Auctores Antiquissimi: In 15 t. – B.: APVD; Weidmannos, 1879. – T. II. – P. 183-224; **27.** Paulus Orosius Historiarum adversus paganos libri VII / Ed. C. Zangemeister // Corpus scriptorium ecclesiasticorum latinorum: 67 v. – Lipsiae: B.G. Teubner, 1889. – Vol. V. – XLI+819 p.; **28.** Philostorgius. Historia ecclesiastica / Philostorgius // Migne J.-P. Cursus completus patrologiae. SG. Corpus histoires: In 161 t. – P.: Prope portam Lutetie Parisiorum vulgo D'Enfer nominatam, 1858. – T. LXV. – Col. 459-638; **29.** Priscus Panites. Fragmenta / Priscus Panites / Ed. C. Müller // Fragmentae Historicorum graecorum: In 5 v. – P.: Editore Ambrosio Firmin Didot, 1868. – Vol. IV. – P. 69-110; **30.** Procopius Caesariensis. De bello Persico / Procopius Caesariensis / Recensuit L. Dindorf // Corpus scriptorium historiae byzantinae: In 50 v. – Bonnae: Impensis Ed. Weberi, 1833. – Vol. I. – Ps. 2. – P. 1-306; **31.** Procopius Caesariensis. De bello Gothico / Procopius Caesariensis / Recensuit L. Dindorf // Corpus scriptorium historiae byzantinae: In 50 v. – Bonnae: Impensis Ed. Weberi, 1833. – Vol. II. – 643 p.; **32.** Prosperi Tironis Epitoma Chronicon edita primum a. 433, continuata ad a. 455 / Recensuit Th. Mommsen // Monumenta Germaniae historica. 500-1500 A.D. Auctores Antiquissimi: In 15 t. – B.: APVD; Weidmannos, 1892. – T. IX: Chronica minora. Saec. IV, V, VI, VII. – Vol. I. – P. 340-485; **33.** Sidonius Apollinarius Epistolae et carmina // Migne J.-P. Patrologiae cursus completus. SL. Corpus histoires: In 221 t. – P.: Excudebatur et venit apud J.-P. Migne editorem, 1862. – T. LVIII. – Col. 435-752; **34.** Socrates. Historia ecclesiastica / Socrates // Migne J.-P. Cursus completus patrologiae. SG. Corpus histoires: In 161 t. – P.: Excudebatur et venit apud J.-P. Migne editorem, 1864. – T. LXVII. – Col. 29-842; **35.** Sozomenus. Historia ecclesiastica / Sozomenus // Migne J.-P. Cursus completus patrologiae. SG. Corpus histoires: In 161 t. – P.: Excudebatur et venit apud J.-P. Migne editorem, 1859. – T. LXVII. – Col. 843-1630; **36.** Suidae Lexicon / Ex recognitione I. Bekkeri. – B.: Tupis et impensis G. Reimeri, 1854. – IV+1158 p.; **37.** Vegetius Flavius Rhenanus. Epitoma rei militaris / Vegetius Flavius Rhenanus / Recensuit C. Lang. – Lipsiae: In aedibus B.G. Teubneri, 1885. – XLIX+255 p.; **38.** Zosimus comes et exadvocatus fisci Historia nova / Ed. Imm. Bekker // Corpus scriptorium historiae byzantinae: In 50 v. – Bonnae: Impensis Ed. Weberi, 1837. – Vol. 50. – LIV+306 p.; **39.** Артамонов М.И. История хазар / М.И. Артамонов / Под ред. и с примеч. Л.Н. Гумилёва. – Л.: Изд-во Государственного

Эрмитажа, 1962. – 523 с.; **40.** Боталов С.Г. Гунны и тюрки (историко-археологическая реконструкция) / С.Г. Боталов. – Челябинск: Рифей, 2008. – 672 с.; **41.** Вольфрам Х. Готы. От истоков до середины VI века (опыт исторической этнографии) / Х. Вольфрам. – СПб.: Полигон, 2003. – 527 с.; **42.** Груссе Р. Империя степей. Аттила, Чингисхан, Тамерлан / Р. Груссе / Сост. Б.М. Сужиков: В 2-х т. – Алматы: Санат, 2005. – Т. I. – 286 с.; **43.** Гумилёв Л.Н. История народа хунну / Л.Н. Гумилёв. – М.: АСТ; Люкс, 2004. – 704 с.; **44.** Дмитриев А.В. Погребения всадников и боевых коней в могильнике эпохи переселения народов на р. Дюрсо близ Новороссийска / А.В. Дмитриев // Советская археология, 1979. – № 4. – С. 212-231; **45.** Засецкая И.П. Культура кочевников южнорусских степей в гуннскую эпоху (конец IV-V в.) / И.П. Засецкая. – СПб.: Эллипс, 1994. – 224 с.; **46.** Златкин И.Я. Концепция истории кочевых народов А. Тойнби и историческая действительность / И.Я. Златкин // Современная историография стран зарубежного Востока. Проблемы социально-политического развития / Отв. ред. Л.Р. Полонская. – М.: Наука, 1971. – С. 131-193; **47.** Кляшторный С.Г., Савинов Д.Г. Степные империи древней Евразии / С.Г. Кляшторный, Д.Г. Савинов. – СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2005. – 346 с.; **48.** Ковриг И. Погребение гуннского князя в Венгрии / И. Ковриг // Древности эпохи Великого переселения народов V-VIII веков / Ред. А.К. Амброз, И.Ф. Эрдели. – М.: Наука, 1982. – С. 6-13; **49.** Крадин Н.Н. Структура власти в кочевых империях / Н.Н. Крадин // Кочевая альтернатива социальной эволюции / Под ред. И.В. Следзевского. – М.: Центр цивилизационных и региональных исследований РАН, 2002. – С. 79-90; **50.** Крадин Н.Н. Кочевые общества / Н.Н. Крадин. – Владивосток: Дальнаука, 1992. – 239 с.; **51.** Крадин Н.Н. Кочевники, мир-империи, социальная эволюция / Н.Н. Крадин // Альтернативные пути к цивилизации / Отв. ред. Н.Н. Крадин, А.В. Коротаев, Д.М. Бондаренко и др. – М.: Логос, 2000. – С. 314-336; **52.** Крадин Н.Н. Кочевничество в современных теориях исторического процесса / Н.Н. Крадин // Время мира. Альманах. – Новосибирск: Наука, Новосибирское отделение, 2001. – Вып. 2. Структуры истории. – С. 369-396; **53.** Кычанов Е. Гунны / Е. Кычанов // Кычанов Е.И. Кочевые государства от гуннов до маньчжуров. – М.: Восточная литература, 1997. – С. 6-38; **54.** Лашук Л.П. Кочевничество и общие закономерности истории / Л.П. Лашук // Советская этнография, 1973. – № 2. – С. 83-95; **55.** Лиман С.І. Озброєння та військова організація

армії хунну в епоху правління імператора Моде / С.І. Лиман // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці-Вижниця: Черемош, 2015. – Т. 1 (39). – С. 57-75; **56.** Мансуэлли Г., Блок Р. Цивілізації древньої Європи / Г. Мансуэлли, Р. Блок. – Екатеринбург: У-Фактория, 2007. – 560 с.; **57.** Марков Г.Е. Оседание кочевников и формирование у них территориальных общностей / Г.Е. Марков // Расы и народы, 1974. – № 4. – С. 27-44; **58.** Никоноров В.П. Военное дело европейских гуннов в свете данных греко-латинской письменной традиции / В.П. Никоноров // Записки Восточного отделения Русского археологического общества. Новая серия, 2002. – Т. I (XXVI). – С. 223–323; **59.** Никоноров В.П., Худяков Ю.С. „Свистящие стрелы” Маодуня и „Марсов меч” Аггилы. Военное дело азиатских хунну и европейских гуннов / В.П. Никоноров, Ю.С. Худяков. – М.: Филоматис, 2004. – 320 с.; **60.** Першиц А.И. Некоторые особенности классов образования и раннеклассовых отношений у кочевников-скотоводов / А.И. Першиц // Становление классов и государства. – М.: Наука, 1976. – С. 280-313; **61.** Плетнёва С.А. Кочевники Средневековья. Поиски исторических закономерностей / С.А. Плетнёва. – М.: Наука, 1982. – 188 с.; **62.** Хазанов А.М. Кочевники и внешний мир / А.М. Хазанов. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – 604 с.; **63.** Худяков Ю.С. Вооружение кочевников Центральной Азии в первой половине I тыс. н. э. / Ю.С. Худяков // Военное дело древнего и средневекового населения Северной и Центральной Азии. – Новосибирск: Наука, Новосибирское отделение, 1990. – С. 44-60; **64.** Худяков Ю.С. Эволюция сложносоставного лука у кочевников Центральной Азии / Ю.С. Худяков // Военное дело населения юга Сибири и Дальнего Востока / Ред. В.Е. Медведев, Ю.С. Худяков. – Новосибирск: Наука, Новосибирское отделение, 1993. – С. 107-148; **65.** Шаровольский И.В. Древне-скандинавское сказание о битве готов с гуннами и его историческая основа / И.В. Шаровольский // Университетские известия (Киев), 1904. – № 7. – Гл. XLIV. – С. 1-37; **66.** Bishop M.C., Coulston J.C.N. Roman Military Equipment from the Punic Wars to the fall of Rome / M.C. Bishop, J.C.N. Coulston. – L.: Oxbow Books, 2006. – 224 p.; **67.** Bona I. Das Hunnenreich / I. Bona. – Stuttgart: Theiss Vlg, 1996. – 394 p.; **68.** Brion M. The Story of the Huns / M. Brion. – L.: R.M. McBride, 1931. – 286 p.; **69.** Brown P.I. Religion and Society in the Age of St. Augustine / P.I. Brown. – Londres: Wipf & Stock Pub, 2007. – 352 p.; **70.** Coulston J.C.N. Later Roman armour, 3rd-6th centuries A.D. / J.C.N.

Coulston // *Journal of Roman Military Equipment Studies*, 1990. – Vol. 1. – P. 139-160; **71.** Harmatta J. The Golden bow of the Huns / J. Harmatta // *Acta Archaeologica Hungaria*, 1951. – T. 1. – Fasc. 1-2. – P. 107-151; **72.** Hyn Jin Kim. The Huns, Rome and the Birth of Europe / Jin Kim Hyn. – Cambr.: Cambridge Univ. Press, 2013. – 348 p.; **73.** Laidlaw R. Attila: The Scourge of God / R. Laidlaw. – Bruklin: Birlinn Limited, 2007. – 320 p.; **74.** Laing J. Warriors of the dark ages / J. Laing. – Sutton: Sutton Publishing, 2000. – 189 p.; **75.** Laszlo Gy. The significance of the Hun golden bow / Gy. Laszlo // *Archaeologica Hungaria*, 1951. – T. I. – P. 35-52; **76.** Maenchen-Helfen O. The Huns and the Hsiung-nu / O.J. Maenchen-Helfen // *Byzantion. International Journal of Byzantine studies. American Series. III*, 1945. – Vol. XVII. – P. 222-243; **77.** Maenchen-Helfen O.J. The World of the Huns. Studies in their History and Culture / O.J. Maenchen-Helfen. – Berkeley-Los Angeles-London: Univ. of California Press, 1973. – 602 p.; **78.** About the Sword of the Huns and the „Urepos” of the Steppes / H. Nickel // *Metropolitan Museum Journal*, 1937. – Vol. 7. – P. 131-142; **79.** Nicolle D. Attila and the Nomad Hordes / D. Nicolle // *Osprey*, 1990. – № 30. – 64 p.; **80.** Robinson H.R. The Armour of Imperial Rome / H.R. Robinson. – L.: Arms and Armour Press, 1975. – 200 p.; **81.** Sinor D. The Hun period / D. Sinor // *The Cambridge History of Early Inner Asia*, 1990. – P. 177-205; **82.** Southern P., Dixon K.R. The Late Roman Army / P. Southern, K.R. Dixon. – New Haven; London: B.T. Batsford, 1996. – XVII+206 p.; **83.** Stephenson I.P. Roman Infantry equipment: The Later Empire / I.P. Stephenson. – Stroud: Tempus Publishing, 1999. – 128 p.; **84.** Thompson E.A. A History of Attila and the Huns / E.A. Thompson. – Oxf.: Wiley-Blackwell, 1999. – 340 p.; **85.** Thompson E.A. The Camp of Attila / E.A. Thompson // *Journal of Hellic Studies*, 1947. – Vol. LXV. B (1945). – P. 112-115; **86.** Werner J. Beiträge zur Archäologie des Attila-Reiches / J. Werner. – Munich: Bayerischen akademie der wissenschaften, 1956. – 138 p.